

**СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ: ПУБЛІЦИСТИКА
В «КНИГАРІ» ДОБИ ВІЙНИ ТА РЕВОЛЮЦІЇ
(1917–1920) / Упор., вступ. ст.,
прим. С.Г.Іваницька, Т.П.Демченко. –
Херсон: Гельветика,
2018. – 304 с.**

Останні два десятиліття гостро відчувається потреба повного видання творів С.Єфремова. На жаль, ця справа навіть не ставиться на порядок денний. З іншого боку, опубліковано до десятка томів вибраних літературознавчих праць, публіцистики, щоденників, спогадів та листування. Проте це стало можливим завдяки заходам ентузіастів¹. Список виданих праць С.Єфремова, здійснених під керівництвом і за участю М.Наєнко, В.Верстюка, Е.Соловей,

М.Цимбалюка, В.Скальського, В.Плачинди, С.Іваницької, І.Старовойтенко тощо, справляє враження. Відомий історик літератури й археограф С.Гальченко за часів президентства В.Ющенка планував надрукувати восьмитомник праць академіка. А вже фактично на 2018-й рік ми маємо більше десяти томів. Утім поза увагою залишаються ще, приміром, публікації С.Єфремова в «Раді», «Літературно-науковому віснику», «Записках ІФВ ВУАН», «Україні» тощо. А це – не менше 1 тис. бібліографічних позицій. Заслуговує на академічне перевидання «Історія українського письменства» та «Щоденник» 1924–1929 рр. Однак поки що бракує державної підтримки програми видання творів людини, що була серед першого десятку інтелектуалів, які будували новітню державність України в 1917–1921 рр. За відсутності планів на повне видання творів варто задуматися над секторальними перевиданнями. До таких можна віднести й нинішню книжку. Упорядниці

¹ Єфремов С.О. Історія українського письменства / За ред. М.К.Наєнко. – К., 1995. – 688 с.; *Його ж.* Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / Упор., передм. та прим. Е.Соловей. – К., 2002. – 757 с.; *Його ж.* Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е.С.Соловей. – К., 1993. – 351 с.; *Його ж.* Шевченкознавчі студії / Упор. О.Меленчук, вступ. ст. Е.Соловей. – К., 2008. – 368 с.; *Його ж.* Початок нової доби: радівська публіцистика (березень – серпень 1917) / Упор., передм., прим. М.Цимбалюка. – К., 2011. – 383 с.; *Його ж.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упор. В.Верстюк (кер.). – К., 2013–2014. – Т.1. – 645 с.; Т.2. – 543 с.; *Його ж.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 843 с.; *Його ж.* Щоденник (1895–1896): Про дні минулі (1876–1907): Спогади / Упор. і вступ. ст. І.Гирич; ком. В.Плачинда, Н.Плачинда, В.Пономарьов, Л.Портнова, Г.Стариков. – К., 2011. – 790 с.; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко; наук. ред. Н.Миронець. – К., 2010. – 384 с.; *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): У 2 т. – Т.1 / Упор. С.Г.Іваницька. – Запоріжжя; Херсон, 2016. – 468 с.; Т.2 / Упор. С.Г.Іваницька. – Херсон, 2018. – 488 с.

С.Іваницька та Т.Демченко пішли шляхом видання творів С.Єфремова за місцем їх друку, а саме в місячнику «Книгар».

Важко назвати більш вдалі кандидатури для такого проекту. Світлана Григорівна Іваницька, відома запорізька дослідниця, уже більше двадцяти років займається творами та вивчає громадсько-політичну діяльність С.Єфремова. Вона – авторка кількох десятків студій із цієї проблематики². Ця книга стала третьою її працею із заявленої теми (перевидання публікацій С.Єфремова з персоналістики побачили світ у 2016–2018 рр.)³. С.Іваницька тривалий час і дуже плідно співпрацює з Т.Демченко з Чернігова. Обидві дослідниці мають спільний науковий інтерес, адже вони вивчають добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Тамара Павлівна Демченко – найбільша фахівчиня зі студіювання життя й діяльності Іллі та Миколи Шрагів. Перший був ключовою постаттю суспільного життя Чернігова кінця ХІХ – початку ХХ ст. Т.Демченко – авторка низки докладних публікацій про визначних чернігівців, діячів українського руху нової й новітньої доби. Низка її публікацій пов'язана зі громадськими контактами С.Єфремова з помітними посталями українського Чернігова⁴.

Попри археографічний характер видання, ця праця має також значне культурно-просвітницьке значення. Упорядниці ставили собі за мету вписати постать С.Єфремова в контекст українського суспільного й культурного життя часів національної революції. У книзі вміщено дві великих, неформального підходу, передмови. У першій С.Іваницька намагається висвітлити значення С.Єфремова в культурно-громадському житті від кінця ХІХ ст. до 1920 р. (с.9–30). У другій – вона спільно з Т.Демченко оглядає жанрове розмаїття його статей безпосередньо у «Книгарі» (с.31–77).

² Див., напр.: *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Запоріжжя, 2011. – 452 с.; *Її ж.* Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.31. – Запоріжжя, 2011. – С.309–319; *Її ж.* Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900–1919 років // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.157–176; *Її ж.* Українська ліберально-демократична еліта кінця ХІХ – початку ХХ ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.23. – К., 2013. – С.284–316; *Її ж.* Сергій Єфремов на перехрестях століть // *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років. – Т.1. – С.13–38.

³ Див.: *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років... – Т.1–2.

⁴ І.Л.Шраг: Документи і матеріали / Упор.: В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.; Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова / Упор. Т.Демченко, В.Онищенко // Літературний Чернігів. – 2002. – №2. – С.105–117; *Демченко Т.П.* Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – 263 с; *Її ж.* [Рец.] Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох томах // Сіверянський літопис. – 2015. – №1. – С.218–222; *Її ж.* Українсько-російські взаємини крізь призму публіцистики Сергія Єфремова доби Української революції 1917–1921 рр. // Розумовські зустрічі. – Вип.2. – Чернігів, 2015. – С.182–193; *Її ж.* Чернігівський осередок Української партії соціалістів-федералістів: 1918 рік // Скарбниця української культури. – Вип.16. – Чернігів, 2015. – С.170–175; *Її ж.* Чернігівці на «святі української інтелігенції» // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: Серія «Історичні науки». – Вип.11. – Чернігів, 2015. – С.98–104; *Демченко Т., Іваницька С.* «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип.11. – К., 2015. – С.227–262.

Великим плюсом передмов стала добра орієнтація в темі, ознайомлення з усією друкованою продукцією з ефремознавства. Авторки вступів ніби перебувають над проблемою, над матеріалом. Через що переконливо звучать їхні оцінки та інтерпретації. Тема «С.Єфремов і суспільство» висвітлюється стереоскопічно, з усіма нюансами й напівтонами: партійна належність, ставлення до федеративної та самостійницької теорій українського державотворення, взаємини з сучасниками, оцінка літературних і культурних явищ доби тощо. Узагалі самі передмови мають самостійну цінність, адже дають доволі широке уявлення про місце видатного літературознавця серед інтелектуальної еліти свого часу, його значення як публіциста-суспільствознавця.

За чотири роки С.Єфремов умістив у «Книгарі» 47 дописів. Їх усі залучено до книжки. Чи багато це для самого журналу? Мабуть, так, якщо всього вийшло 31 число цього місячника. Отже у середньому по 1,5 публікації на випуск. У 1917 р. надруковано 12 матеріалів Сергія Олександровича, у 1918 р. – 23, у 1919 р. – 10, у 1920 р. – 2. Статті С.Єфремова розташовано за хронологічним принципом. Кожну супроводжує надзвичайно докладний коментар. Упорядниці слушно розміщували їх не наприкінці книжки, а після конкретної статті. Через це примітки сприймаються як логічне продовження теми, розпочатої тим чи іншим дописом С.Єфремова. Часто-густо коментар займає більше місця за обсяг самої статті. Упорядниці не зупиняються на традиційному в таких випадках розкритті прізвищ, назв періодичних видань, установ тощо, а намагаються подавати ситуативні пояснення до складних місць текстів С.Єфремова. Промовистий приклад – із його рецензією на лист до селян і міщан римо-католиків України від римо-католиків Києва. Академік не назвав автора цього листа. С.Іваницька й Т.Демченко роблять у примітці припущення, що ним, імовірно, був В.Липинський. На це звернула увагу дослідниця біографії нашого визначного консерватора І.Передерій (с.97–98). Ця праця не зафіксована в бібліографії В.Липинського, але саме він позиціонував себе речником течії українців-римо-католиків і послуговувався якраз такою термінологією. Це дуже важливе уточнення авторок приміток. Подібного типу коментарі значно підвищують наукову цінність самої книжки.

У примітці до статті про нищення української книги денікінським цензором Б.Будиловичем С.Іваницька та Т.Демченко розповідають про причини появи й діяльність цієї каральної інституції в Києві під час захоплення міста білими (с.245). Авторки приміток подають літературу з питання. І не лише українську, але й московських сучасних істориків, які в наші дні фактично солідаризуються з діяльністю денікінців щодо нищення головної «мазепинської зарази» – української книжки. У відповіді на критику Д.Ревуцького С.Єфремов наводив цитату «іж би вшелякий і найпростіший чоловік могл би шо колвек, ведлуг довіцпуну своего, поняти». Коментаторки віднайшли цю цитату в «Історії українського письменства» С.Єфремова. Вона належала решетилівському священикові XVIII ст. Семенові Могилі (с.220). У біографічних примітках упорядниці подають достатньо розлогу бібліографічну інформацію. Так, приміром, у поясненні до прізвища М.Петрова – відомого

літературознавця, попередника С.Єфремова в написанні історії української літератури, вони перерахували всі найважливіші рецензії і згадки про М.Петрова в науковій спадщині С.Єфремова (с.221).

Звісно, подеколи трапляється певне захоплення коментуванням. Скажімо, навряд чи треба було пояснювати, що таке «дифірамб», «сатира» (с.220), «Сцилла та Харибда» (с.216), «макаронічний», «Могилянська колегія» (с.215). Важко стверджувати, але, як видається, недоцільно повторювати у примітках розлогі біографії М.Костомарова, П.Куліша, О.Кониського тощо, про яких є вже не одна стаття в багатьох загальнодоступних енциклопедичних словниках і довідниках. З іншого боку, до цих біографічних статей авторки долучали бібліографію публікацій С.Єфремова про того ж таки П.Куліша або О.Кониського.

Окрему цінність мають 20 (!) додатків до книги. Тут упорядниці вмістили матеріал, дотичний до публікацій С.Єфремова у «Книгарі». Ідеться про редакційні передмови часопису, ювілейні статті до 25-річчя літературної діяльності Сергія Олександровича пера М.Зерова та до 50-ліття С.Єфремова – авторства О.Лотоцького; рецензії А.Вечерницького, П.Зайцева, Д.Ревуцького, М.Ішуніної, М.Павловського, П.Стебницького на твори С.Єфремова з журналу «Книгар»; про оцінку наукової діяльності С.Єфремова від А.Кримського, уміщену у «Записках історично-філологічного відділення ВУАН», коли літературознавця було обрано академіком ВУАН.

За всієї тематичної багатоманітності статей С.Єфремова, про що впорядниці відзначають у передмові, його «книгарську» спадщину можна звести до кількох основних тем. Відчувається, що літературознавець не писав до цього журналу щось випадкове, а саме те, що вкладалося у визначені ним наперед проблеми. Умовно їх можна узагальнити до таких позицій: 1) громадсько-політичний рух XIX ст. у працях найвидатніших його представників: Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша, Б.Грінченка, М.Драгоманова; 2) окремо стоїть постать Т.Шевченка – С.Єфремов оцінював як видані його твори, так і популярні брошури про нього; 3) широкодоступна література про Україну (І.Труба, Г.Коваленко, І.Огієнко); 4) література про національно-політичний рух XX ст., перші спроби історизування питання (книжечки Ю.Охримовича, В.Дорошенка, В.Левинського, І.Линниченка); 5) тема самостійної України (рецензування творів українських незалежників); 6) потреба в українській книжці (загальновидавнича й суспільна проблематика); 7) некрологи на провідних діячів Української партії соціалістів-федералістів (І.Шраг, М.Туган-Барановський); 8) суто літературознавчі оцінки новелістичних творів М.Коцюбинського, Марка Вовчка, М.Івченка, П.Стебницького. Причому М.Коцюбинського можна винести й в окремий розділ, адже С.Єфремов відгукувався на кожен том його п'ятитомника, котрий виходив у часи «Книгаря», а П.Стебницького – розглядати й у розрізі суспільствознавства, адже він був літератором громадського життя, а не письменником художньої літератури. Деякі проблеми, якими С.Єфремов активно цікавився та розробляв, зовсім відсутні серед публікацій «Книгаря». Скажімо, поетична творчість не була зачеплена увагою Сергія Олександровича, поза кадром залишилася й

політична «злоба дня». Для цього існували інші періодики, куди також дописував С.Єфремов.

Навіть побіжний погляд на цю тематику дозволяє говорити про переважання суспільствознавчого компонента над літературознавчим. Водночас суто літературознавчий аспект має нахил до оцінки літературних властивостей творів, а не їх суспільного запотребування. Саме на це звернуто увагу С.Єфремова у статтях про М.Коцюбинського⁵. Плюсом для автора є не утилітарна соціальність великого письменника, а якраз майстерність слова. Імпресіонізм – це той позитив для нього, котрий переважає банальний реалізм, в якому розпочинав молодий М.Коцюбинський. За брак письменницької майстерності дістається одному зі знахих популяризаторів українського козацького минулого – А.Кащенкові⁶. Це може здатися несправедливим, зважаючи на заслуги автора у справі народної просвіти. Але у цьому і є принада С.Єфремова, адже він намагався в оцінці написаного відійти від шаблону, не наслідувати усталені кліше, не зважати на авторитети в літературі й науці. До честі впорядниць, вони відзначили момент суб'єктивності в оцінках літературної цінності творів А.Кащенка.

1. Отже громадсько-політичний рух XIX ст. в літературі виявився у пропаганді ідеї використання українського слова у царині красного письменства у Г.Квітки-Основ'яненка⁷. Він починав як російський письменник, і тоді був звичайним репрезентантом всеімперської літератури. Український вибір став для нього переворотом у світосприйнятті, висунувши на вістря національних устремлінь, зробивши з нього речника української культурної окремішності. Зауваги С.Єфремова про творчість П.Куліша цікаві тим, що тут уже відчувається підготовча робота Сергія Олександровича до його визначної студії про значення цього письменника в українській культурі під назвою «Без синтезу», яка з'явилася у «Записках ІФВ ВУАН». С.Єфремов поділяв захоплення неокласиків постаттю П.Куліша, намагався відзначити інтелектуальні впливи видатного майстра на інтелектуалів середини XIX ст. Назва статті про Куліша-«літературного критика» не зовсім відповідає її змісту⁸. Радше це текст про бачення П.Кулішем місця української літератури в тогочасних реаліях, оскільки письменник послідовно індоктринував широкий загаль новими національними цінностями. С.Єфремов відзначив в автора «Чорної ради» саме ті моменти, які близькі були йому самому при оцінці суспільної функції літератури. Ми часто критикуємо С.Єфремова за висунення на перше місце соціального призначення літератури, але насправді для нього була важливою передусім її національно-творча функція. Тобто література як головна сила у формуванні модерного українця. Тому й виокремлював

⁵ Єфремов С. З доби шукання: Коцюбинський М., Твори, т. 1 і 2. Київ, 1917–1918 // Книгарь. – 1918. – Ч.8. – Квітень. – Стовп.450.

⁶ Єфремов С. [Рец.] «Кащенко А., За що? Оповідання. Черкаси, 1917» // Там само. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.324–325.

⁷ Єфремов С. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка // Там само. – Ч.12/13. – Серпень – вересень. – Стовп.685–692.

⁸ Єфремов С. Біля початків української критики: (Куліш як літературний критик) // Там само. – 1919. – Ч.23/24. – Липень – серпень. – Стовп.1529–1538.

він у П.Куліша такі якості: а) пояснення необхідності національної мови з психологічних міркувань творчості, адже чужа мова не може передати всіх нюансів світовідчуття українця; б) «преемственість між народною словесністю та новітнім українським письменством» (с.209); в) цінність твору визначається більшою чи меншою наближеністю до «народного духу і мови» (с.210); г) літературна макаронічна традиція (штучна мова) – зло в порівнянні з живою мовою народу, якою й мають писати письменники; ґ) окремішність української літератури від російської; відкидання якоїсь надбудовної над обома «загальноросійської» літератури; д) і нарешті твердження, що саме Т.Шевченко, Г.Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок і І.Котляревський є першими творцями нової – справжньої – української літератури. Б.Грінченко і М.Драгоманов для С.Єфремова – не два антиподи українського руху, а два взаємопов'язаних елементи новітньої національної традиції. «Листи з Наддніпрянської України» та «Листи з Наддніпрянської України» – полеміка між М.Драгомановим і Б.Грінченком, національна автаркія чи європейський космополітизм – вирішується Сергієм Олександровичем на користь першого та другого рівночасно. Обидві сторони є необхідними елементами для формування майбутнього України. Він не стає на бік того чи іншого з улюблених ним мислителів, а ратує за обидві складові. Характерно, що, рецензуючи видані полемічні статті Д.Вартового (Б.Грінченка)⁹, шкодує про відсутність відповідей М.Драгоманова, адже сила полеміки – в обох аргументах, у взаємодоповненні, а не у протиставленні. Цікаво, що лише на початку 1990-х рр. вийшов такий «симбіозний» збірник в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ. Ідеї окремішності в історіософії М.Драгоманова¹⁰ увиразнює С.Єфремов, рецензуючи «Пропаций час» (який саме цим є найбільш цінним для літературознавця) та книгу «Историческая Польша и великорусская демократия» (у зіткненні двох імперій виокремлюється український національний інтерес).

2. С.Єфремова цікавила якість подання для широкого загалу творів Т.Шевченка¹¹. І у цілому такі друки часів Української революції він не нагородив позитивом. Відзначав частіше дилетантство видавців. У своїх оцінках С.Єфремов був цілком об'єктивним, не зважав на наукові імена. Дісталось навіть академікові ВУАН, видатному літературознавцеві й шевченкознавцеві С.Смаль-Стоцькому – за неоковирну стилістику подачі текстів, «фанфарний» тон і надмірну пафосність. Треба віддати належне впорядникам. Вони показали, що постать С.Смаль-Стоцького, попри нищівну критику, усе

⁹ Єфремов С. [Рец.] «Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.2. – Листопад. – Стовп.126.

¹⁰ Єфремов С. [Рец.] «М.Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.1. – Вересень. – Стовп.14–15; Його ж. [Рец.] «М.Драгоманов, Пропаций час. Київ, 1918» // Там само. – 1918. – Ч.10. – Червень. – Стовп.569.

¹¹ Єфремов С. [Рец.] «Тарасові алмази, вип.І. Київ, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.199–200; Його ж. Без Кобзаря // Там само. – 1918. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.199–200; Його ж. [Рец.] «Доманицький В., Життя Т.Шевченка. Київ, 1917» // Там само. – Ч.11. – Липень. – Стовп.656–657; Його ж. [Рец.] «Смаль-Стоцький С., Діди, батьки і внуки у Шевченка. Одеса. 1918» // Там само. – Ч.11. – Липень. – Стовп.657; Його ж. [Рец.] «Щукин П. Тарас Шевченко. Катеринослав, 1918» // Там само. – Ч.17. – Січень. – Стовп.1067.

ж заслужена в українській гуманітаристиці, адже він багато зробив у шевченкознавстві. Натомість похвально С.Єфремов відгукувався про популярну брошуру загиблого в молодому віці від рук більшовиків катеринославця П.Шукіна. Зрозуміло, найбільше тішило С.Єфремова перевидання брошур про Т.Шевченка його товариша молодості В.Доманицького.

3. Як досягати впливу на широкий загал задля його націоналізування? На це дає відповідь ставлення С.Єфремова до популярної літератури про Україну. І у цілому він знаходить позитивні слова для широкодоступних видань авторства І.Труби, Г.Коваленка, М.Чернявського, І.Огієнка¹². У книжці останнього йому припала до душі думка, що культура українська «оригінальна, самостійна і серед слов'янських народів займає почесне місце» (с128), а також, що українська культура для російської була «містком в Європу».

4. Жваво й досить докладно С.Єфремов відгукувався на перші паростки історичних творів про громадське життя в Україні ХІХ ст. та про український рух¹³. Те, що йому це боліло як зацікавленій особі, свідчить факт виправлення багатьох помилок і неточностей у цих працях. Складається таке враження, що сам С.Єфремов мав бажання подібну студію написати. І він до цього надавався, можливо, найкраще. Варіантом такої книги була, власне, його знана «Історія українського письменства». Варто згадати й низку публікацій у журналах «Україна» та «Наше минуле», або передмови до щоденника, листів Т.Шевченка. Можна сказати, що ми мало оцінюємо С.Єфремова як одного з найвидатніших істориків українського ХІХ ст. в ділянці культурної та інтелектуальної історії. Його студії про українське масонство та Кирило-Мефодіївське товариство є якраз працями з історії національної думки. Більше сварить С.Єфремов Ю.Охримовича – ще одну жертву більшовицького терору в часах Української революції, як відзначають упорядники у примітках. Закидає брак культурної історії, нерозрізнення автономізму та казенного патріотизму, плутання понять «самостійництво» й «федералізм», самостійницьку тенденційність. Суттєві зауваження суто історичного професійного ремесла. Позитивніше оцінює В.Дорошенка та В.Левинського – двох визначних соціал-демократів. І це попри те, що перший фактично негативно відгукнувся у своїй рецензії на працю життя С.Єфремова – «Історію українського письменства», уважаючи її не «історією», а літературними портретами, поданими в публіцистичній манері. Про це є в передмовах упорядників.

¹² Єфремов С. [Рец.] «Огієнко І. Українська культура. Академічна промова. Київ, 1917» // Там само. – 1918. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.318; *Його ж.* [Рец.] «Коваленко Гр., Людина і громада. Черкаси, 1917» // Там само. – Ч.7. – Березень. – Стовп.381–382; *Його ж.* [Рец.] «І.Труба, Хто пануватиме в Україні. Катеринослав, 1917» // Там само. – Ч.8. – Квітень. – Стовп.450; *Його ж.* [Рец.] «М.Чернявський, Україна, автономія, федерація. Херсон, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.198.

¹³ Єфремов С. [Рец.] «Левинський В., Царская Россія и украинскій вопрос. Женева, 1917» // Там само. – 1918. – Ч.5. – Січень. – Стовп.257–259; *Його ж.* [Рец.] «Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1917» // Там само. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.316–318; *Його ж.* [Рец.] «Охримович Ю., Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст., ч.І. Київ, 1918» // Там само. – 1919. – Ч.22. – Червень. – Стовп.1460–1465; *Його ж.* [Рец.] Проф. І.А.Линниченко, Малорусскій вопрос и автономия Малороссии. Петроград – Одесса, 1917» // Там само. – 1918. – Ч.5. – Січень. – Стовп.259–260.

Цікаві фактичні виправлення помилок (датування подій та авторства творів), особливо, що стосується 1890–1900-х рр., в яких сам С.Єфремов брав участь як політик. З обійми випадав І.Линниченко, котрий через свій великодержавний шовінізм узагалі відкидав поняття «український рух». С.Єфремов заперечував самий сенс виходу його книжки.

5. Упадає в око, що ідейне самостійництво С.Єфремов не сприймав¹⁴. Сторожко ставився до СВУ, до творів «націоналістичного» видавництва «Вернигора». І це при тому, що з В.Отамановським, одним із лідерів цього видавництва, був пізніше в організації БУД, співпрацював у ВУАН. Але чи за саму самостійницьку ідею у М.Залізняка, Ю.Липи, авторів «Катехізму українця» не сприймав Сергій Олександрович? Йому радше не до вподоби було зовсім інше – тенденція оцінювати суспільну ситуацію такою, яка говорила про безповоротність і безперечну переможність незалежності України в даний конкретний момент. Відчувається, що С.Єфремову муляло видавання бажаного за дійсне. Необхідність ще попрацювати на самостійницьку ідею, спочатку як федералістську стадію, як перший етап на шляху до здобуття реальної самостійності. Не випадково він хвалив більше книжку М.Залізняка про федералізм Німеччини, ніж брошуру «Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?».

6. Потреба української книги в добу державотворчої роботи – ще один великий тематичний інтерес С.Єфремова¹⁵. Кількість переходить в якість: чим більше книжок, тим більше свідомих українців. Він відзначав зростаючий попит на книжку саме українську, уважаючи її тим важелем, що має переламати негативну тенденцію панування російської національної ідеї в Україні. Його тривожив факт неспроможності українських видавництв утамувати голод на національну книжкову продукцію. Ще одна проблема книговидавництва – брак поліграфічно добротних друків. На думку літературознавця, якість паперу, оформлення та виконання вже засвідчуватиме культурну цінність української книги. Серед періодичних видань С.Єфремов відзначав потребу журналів для інтелігенції. Він розумів, що лише вона може змінити на українську користь ситуацію в боротьбі за політичну окремішність від Росії.

7. У «Книгарі» вміщено лише два некрологи авторства С.Єфремова¹⁶. Але присвячені вони знаковим постатям Української партії

¹⁴ Єфремов С. [Рец.] «Ю.Липа, Союз визволення України. Одеса, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.196–197; *Його ж.* [Рец.] «М.Залізник, Самостійна Україна – не соціалістичне гасло?» // Там само. – Ч.1. – Вересень. – Стовп.14–15; *Його ж.* [Рец.] «1) «Своя мудрість. Катехізм Українця. Вид. т-ва Вернигора. Стор.32. Київ, 1917. Ц. 25 к.; 2) Нашо нам Автономія. Вид. Української Громади Бірзули. Стор.15. Бірзула, 1917. Ц. 10 к.; 3) «А на апостольським престолі чернець годований сидить». Вид. Підлипенської Просвіти. Стор. 8. Кототіп, 1917, без ціни» // Там само. – Стовп.18–19; *Його ж.* [Рец.] «М.Залізник, Державний устрій Німеччини. Київ, 1918» // Там само. – 1918. – Ч.10. – Червень. – Стовп.659.

¹⁵ Єфремов С. Голод на книжку // Там само. – 1917. – Ч.2. – Жовтень. – Стовп.52–54; *Його ж.* Наші місяшники // Там само. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.175–178; *Його ж.* Про пошану до книги // Там само. – Ч.5. – Січень. – Стовп.251–253.

¹⁶ Єфремов С. До об'єктивної істини. Пам'яті М.І.Туган-Барановського // Там само. – 1919. – Ч.20. – Квітень. – Стовп.1257–1262; *Його ж.* Людина гармонії. Пам'яті І.Л.Шрага // Там само. – Ч.21. – Травень. – Стовп.1423–1427.

соціалістів-федералістів: І.Шрагу, М.Тугану-Барановському. Авторки передмов дуже влучно і тонко наголошують протиставлення С.Єфремовим українського визначного економіста двом російським соратникам М.Тугана-Барановського: В.Леніну і П.Струве. Один радикалізувався й заперечив економізм більшовицькою практикою, другий став на бік великодержавного російського шовінізму. Цим вони й поставили себе в опозицію до визвольних змагань українців. Лише М.Туган-Барановський залишився вірним демократичним практикам і духу щирого економізму, тому, природно, прийняв постулати українського руху та приєднався до будівничих української держави. І.Шраг був досвідченим соціалістом-федералістом, зі стажем у тридцять років своєї діяльності, коли ще есефи являли перший етап свого політичного дозрівання, були діячами українських міських громад. Ілля Людвігович став центральною фігурою всіх громадських справ, першим українцем Чернігова. М.Туган-Барановський був «молодим українцем» за своїм політичним вибором, що примкнув до національно-визвольного руху перед Першою світовою війною. Шлях М.Тугана-Барановського до національного, на думку С.Єфремова, мала повторити вся українська за походженням, але російсько-культурна інтелігенція. Обидва й відійшли у кращій світ майже одночасно. До обох С.Єфремов мав великий пієтет.

8. У центрі літературознавчих розглядів були твори улюблених письменників С.Єфремова. М.Коцюбинський – чи не найбільший для Сергія Олександровича майстер художнього слова в українській літературі, та Марко Вовчок – найкращий прозаїк середини ХІХ ст. До них у всі часи творчості була прикута увага С.Єфремова. Найулюбленішим українським публіцистом-есеїстом для нього став П.Стебницький¹⁷. Він не сперечався з думками останнього, цілком із ними солідаризувався. А зупинявся на художній цінності публіцистичного слова Петра Януарійовича. Із молодих авторів-прозаїків С.Єфремов уподобав для «Книгаря» М.Івченка¹⁸. Його він критикував за вади словесної культури, але той подобався йому своїм настроєм душі та тематикою художньої творчості. На відміну від трохи метушливої і крикливої молоді в письменстві М.Івченко імпував С.Єфремову своєю статечністю й нахилом до інтелігентської національної традиції.

Отже доробок С.Єфремова у «Книгарі» можна сприймати як певну тематичну цілість, можна побачити логічне пов'язання кожної складової частини умовних розділів його «книгарської» творчості. Тому й такою суцільною, гармонійною видається підготовлена С.Іваницькою та Т.Демченко книжка. На наш погляд, упорядницьку працю дослідниць (опрацювання текстів, передмови, коментарі) варто розглядати як взірцеву археографічну роботу.

Ігор Гирич (Київ)

¹⁷ Єфремов С. [Рец.] 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницький, Украина и украинцы. Петроград, 1917 // Там само. – 1917. – Ч.2. – Жовтень. – Стоп.64; Його ж. Серед білої ночі // Там само. – 1919. – Ч.20. – Квітень. – Стоп.1269–1274.

¹⁸ Єфремов С. Дорогою шукання. [Рец.] Мих. Івченко. – Шуми весняні. Збірка новель. Книжка перша. В-во «Сяйво». Видання перше. – Стор.158. Київ, 1919 // Там само. – 1920. – Ч.1/3 (29/31). – Січень – березіль. – С.23–32.